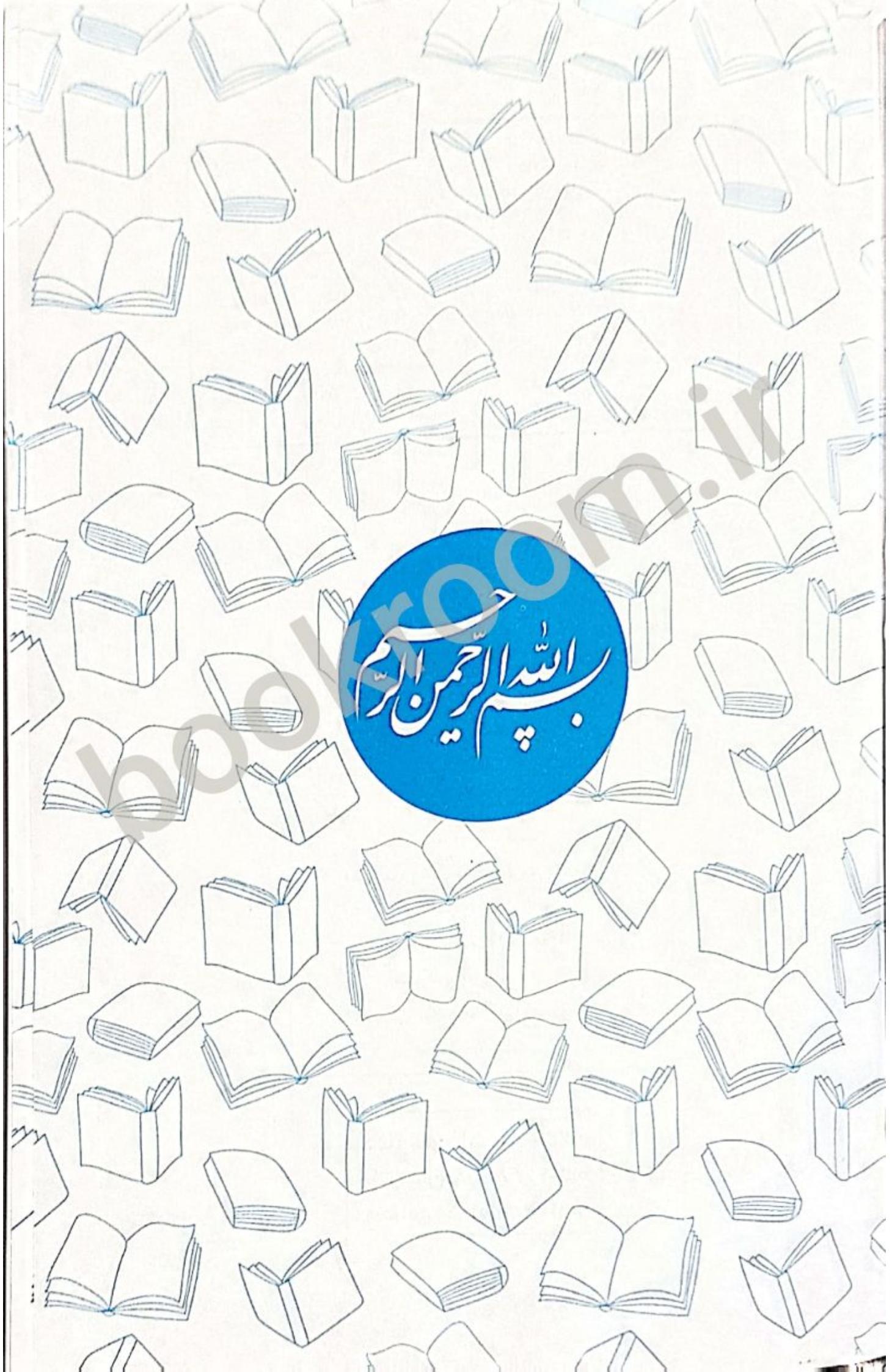

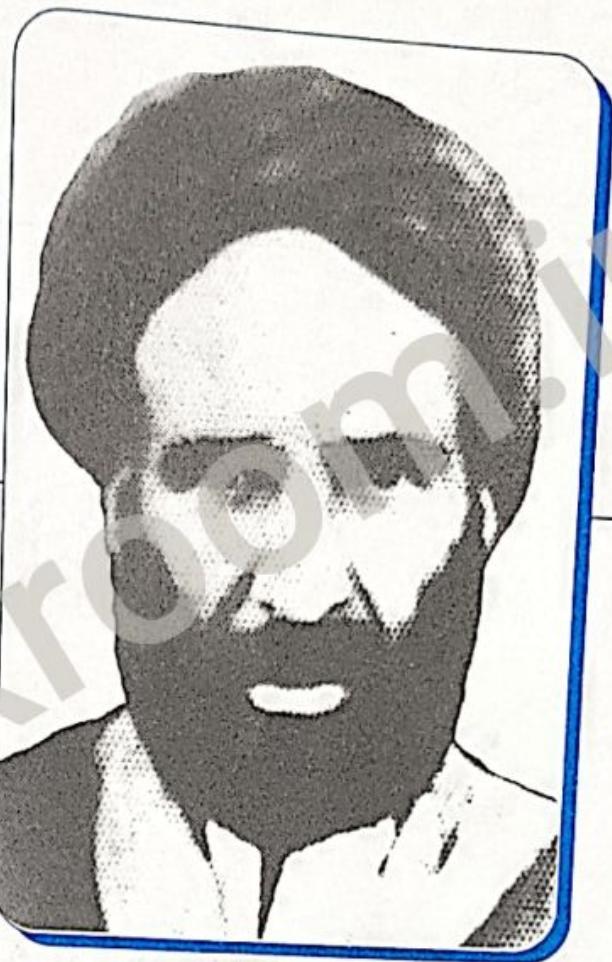
سید علی کاشفی خوانساری

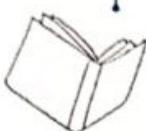

ادبیات دینی
کودک و نوجوان
در جهان پیشامدرن

سید علی کاشفی خوانساری

این کتاب را به محضر عارف زاهد، جد ارجمند،
مرحوم حضرت آیت الله
سید ضیاء الدین موسوی خوانساری
(۱۳۱۸-۱۲۷۰ هـ ش) پیشکش می‌کنم.

فهرست

۹

پیشگفتار

مقدمه

۱۱

مفاهیم پایه
موضوع و حدود

۱۳

ادوار تاریخی ادبیات دینی کودک و نوجوان

۱۶

درون‌مایه ادبیات دینی کودک و نوجوان

۱۶

فصلوصول و ضمایم کتاب

فصل اول:

پیش نیازهایی در بحث پیشینه ادبیات دینی کودک و نوجوان

۲۱

کودکی در تمدن اسلامی

۲۴

خاستگاه‌های ادبیات کودک

۲۶

ادبیات دینی و کودکان

۲۷

مباحث نظری ادبیات دینی کودک

۳۴

ادبیات دینی کودک و نوجوان در ادب عامه ایران

۳۶

منابع فصل اول

فصل دوم:

ادبیات دینی برای کودکان در تمدن‌های پیش از اسلام

۳۹

تمدن‌های باستانی

۴۱

ایران پیش از اسلام

۴۵

اروپا در قرون وسطی

۵۱

منابع فصل دوم

فصل سوم:

آموزه‌های دینی برای کودکان و نوجوانان در ادبیات فارسی

۵۵

تا قرن ششم

۶۱

قرن‌های ششم و هفتم

۷۲

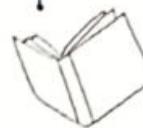
قرن‌های هشتم و نهم

۷۴

قرن‌های دهم تا سیزدهم

۸۲

منابع فصل سوم

فصل چهارم:

قصص و حماسه‌های دینی برای کودکان و نوجوانان

۸۷

قصه‌گویی دینی در ایران و اعراب پیش از اسلام

۸۹

قصه‌گویی دینی در تمدن اسلامی

۹۱

قصه‌گویی دینی در ایران پیش از صفویه

۹۴

صفویان و قصه‌گویی دینی

۱۰۰

حمله‌خوانی و روضه‌خوانی

۱۰۱

حماسه‌های دینی پس از صفویه

۱۰۴

قصص دینی در متون نظری ادبیات کودک

۱۰۷

حمله حیدری

۱۱۰

دلایل بی‌توجهی به حماسه‌های دینی در ادبیات کودک

۱۱۵

کاربردهای حماسه‌های دینی برای کودکان و نوجوانان

۱۱۷

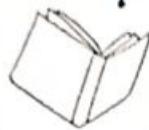
منابع فصل چهارم

فصل پنجم:

ادبیات دینی در مکتب خانه‌ها

۱۲۵

چند نکته درباره مکتب خانه

۱۲۸	متون درسی مکتب خانه‌ها
۱۲۹	متون دینی در ادبیات مکتب خانه‌ای
۱۳۲	خاورنامه
۱۳۳	قصیده حضرت مشکل گشا
۱۳۴	مناجات پیرخارکش
۱۳۴	کتاب حسنین
۱۳۵	مکتب رفتون حسنین
۱۳۶	عاشق شدن دختر مصری، به جناب علی اکبر علیهم السلام
۱۳۷	سلطان جمجمه
۱۳۸	توبه نصوح
۱۳۹	دریدن شیرپرده حمید بن مهران را
۱۴۰	خلعت بخشیدن بهلول علیه الرحمه
۱۴۱	حضره الیاس و حضرت امیرالمؤمنین
۱۴۲	موسی و سنگ تراش
۱۴۳	منابع فصل پنجم

فصل ششم:

عاق والدین

۱۴۷	خلاصه داستان
۱۴۹	ریشه‌شناسی
۱۵۰	قالب و ساختار اثر
۱۵۲	نقد تکوینی
۱۵۵	محتوای داستان
۱۵۷	مقایسه روایت‌ها
۱۶۳	منابع فصل ششم

فصل هفتم:

ادبیات مذهبی و تربیت دینی

۱۷۴

راه‌های استفاده از ادبیات مذهبی در تربیت دینی

۱۷۵

چند پیشنهاد برای رسیدن به اهداف تربیت دینی

۱۷۹

نمایه اشخاص

۱۸۵

نمایه کتاب‌ها

پیش‌گفتار

به نام او که کاتب است و قصه‌گو

پیشینه این تحقیق به مطالعات و یادداشت‌ها و مقالات مطبوعاتی این حقیر، به حدود بیست و چند سال پیش بازمی‌گردد. به گمانم جستجوها و فعالیت‌هایم در زمینه مباحث نظری و تاریخ ادبیات دینی کودک و نوجوان در سال ۱۳۷۳ شروع شد. در آن سال در کنار برادرانم آقایان محمد رضا زائری و سید محمد سادات اخوی، جلساتی را درباره ادبیات دینی کودک و نوجوان در دفتری به نام «خانه سبز» در کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان شروع کردیم و به مرور نوشته‌هایی در قالب یادداشت و مقاله در این زمینه منتشر کردیم. اولین نوشته جدی من درباره ادبیات دینی کودک و نوجوان مقاله‌ای بود که سال ۱۳۷۴ در همایش تربیت دینی معاونت پژوهشی وزارت آموزش و پرورش ارایه کردیم.

در سال ۱۳۸۷ با تلفیق برخی نوشته‌هایم کتاب «تاریخ ادبیات دینی کودک و نوجوان» از سوی «نشر حوا» انتشار یافت و تا سال ۱۳۹۰ به چاپ سوم رسید. پس از آن سال، متن کتاب را بازنگری و تکمیل کردم و برای نشر آن با انتشاراتی دولتی توافق کردم که پس از چند سال معطلی با تغییر مدیران، کار ابتر ماند و به نتیجه‌ای نرسید.

تا آنکه ضمن مرور دوباره کتاب تصمیم گرفتم آن را به سه مقطع تاریخی جداگانه تقسیم کنم و کتاب در سه مجلد جداگانه منتشر گردد: دوران پیش از چاپ، دوره قاجار، و دوره پهلوی. آنچه امروز در دستان شماست جلد اول از این مجموعه است که مطالب آن نسبت به مطالب این دوره در کتاب قبل، بیش از سه برابر شده است.

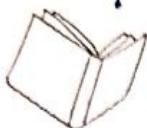
از آنجا که تحقیق و پژوهش در این عرصه، دغدغه همیشگی این حقیر خواهد بود، امیدوارم به شرط حیات و توفیق در سال‌های بعد، روند تکمیل و گسترش این پژوهش را ادامه دهم و حتی جلد چهارمی درباره دهه‌های اخیر فراآورم. بعونه تعالی.

به مصدق سخن مولا و صاحب اختیارم که در پیشگاه خداوند عرضه می‌دارد: «اَرْحَمُ مَنْ رَأَىٰ مَا لِلرَّجَاءِ» این فقیر نیز امید دارد که سعی مورانه‌اش در محضر حضرت حق، با نظر کریمانه‌ای سرفراز گردد. که:

«این همه نقش می‌زنم از جهت رضای او»

والحمد لله رب العالمين
سید على کاشفی خوانساری

۱۴۴۱ ربیع اول

مقدمه

ادبیات دینی کودک و نوجوان بیش از سایر جلوه‌های ادبیات کودک، مقوله‌ای وابسته به تاریخ است. چراکه اولاً از مفاهیم، شخصیت‌ها و رویدادهایی صحبت می‌کند که از دل تاریخ به دست ما رسیده‌اند؛ دوم آن که نوشتن از ایشان یک سنت دیرینه و پیوسته تاریخی بوده و پدیده‌ای نو و متأخر نیست. به همین دلیل اساساً صحبت درباره امروز ادبیات دینی کودکان و نوجوان، چالش‌ها، نیازها، قواعد و... آن بدون شناخت از تاریخ ادبیات دینی کودک و نوجوان مطلقاً ممکن نیست. برهمنی باور چنین کتابی شکل گرفته است.

مفاهیم پایه

در این کتاب بدون آن که قصد ارائه تعریف جامع و مانعی داشته باشم، منظورم از ادبیات کودک و نوجوان کلیه خواندنی‌ها و شنیدنی‌های این گروه سنی بوده که با اهدافی چون آموزش، تربیت، سرگرمی و... برای ایشان پدید آمده و یا پس از تالیف برای ایشان مناسب و کاربردی تلقی شده است.

ادبیات دینی کودک و نوجوان را ترکیب و بخش مشترک دو دایره و مفهوم ادبیات کودک و نوجوان و ادبیات دینی (آثار ادبی با درون‌مایه و مضمون دینی) می‌دانم. مراد بندۀ از ادبیات دینی کودک و نوجوان آن بخش از ادبیات کودک است که به باورها، شخصیت‌ها، آداب، تاریخ و فرهنگ دینی پرداخته‌اند. به باور این بندۀ، ادبیات دینی فقط شاخه‌ای از صدھا شاخه انواع ادبیات جهان، آن هم متونی عاری از ارزش و خلاقیت نیست. ادبیات دینی از پرسابقه‌ترین، گسترده‌ترین، پرمخاطب‌ترین و مؤثرترین گونه‌های ادبیات است که از هزاران سال پیش، نمونه‌های بی‌شماری از شاهکارهای تاریخ ادبیات جهان را ارائه کرده است.

به این ترتیب، ادبیات دینی کودک و نوجوان یک ژانرنوشتاری یا شاخه‌ای از درخت ادبیات کودک و نوجوان نیست؛ بلکه بخشی از مصادیق آن و در شاخه‌های گوناگون است. یعنی یک اثر دینی کودک و نوجوان ممکن است در قالب شعر، داستان یا غیر داستان ارائه شده باشد در ژانرهای مختلف مثل طنز، حماسه، عاشقانه، اجتماعی، فانتزی، علمی تخیلی و ...

همچنین منظورمان از به کار بردن عبارت ادبیات دینی کودک و نوجوان، تقسیم ادبیات کودک به دو بخش دینی و ضد دینی، یا دو بخش ادبیات دینی و غیر دینی نیست؛ بلکه مراد ادبیات دینی در برابر غیر ادبیات دینی است.^۱

۱. از آنجاکه «نقیض کُل شَىء رَفْعَه» هست؛ نقیض «ادبیات دینی» «غیر ادبیات دینی» است نه «ادبیات غیر دینی». نقیض «علوم انسانی» «غیر علوم انسانی» است نه «علوم غیر انسانی». پس «ادبیات غیر دینی» بخشی از «ادبیات دینی» است. بخش سلبی و منفی ادبیات دینی.

از این‌رو، ادبیات دینی کودک و نوجوان همواره در جایگاه یکی از مهم‌ترین و جدّی‌ترین گونه‌های ادبیات کودک و نوجوان در طول تاریخ و در فرهنگ‌های گوناگون دیده می‌شود.

موضوع و حدود

مجموعه کتاب حاضر کوششی ناتمام در شناسایی و بررسی سیر ادبیات دینی کودک و نوجوان در طی تاریخ زبان و ادبیات فارسی است. هدف و عمدۀ توجه من در این کتاب، متمرکز بر آثار حوزه دین اسلام، زبان فارسی و کشور ایران بوده است. اما گاهی به ضرورت به مواردی مربوط به سایر ادیان، زبان‌ها و کشورها هم اشاراتی شده است.

ماهیت این تحقیق بیشتر اکتشافی و کتابخانه‌ای بوده؛ پس نه ادعای جامعیّت دارد، نه قصد نظریه‌پردازی، آسیب‌شناسی، ارائه راهکار، تحلیل یا هر مسئله‌ای دیگری. آن قدر دانسته‌ها و مکتوبات ما درباره تاریخ ادبیات دینی کودک و نوجوان ناچیز است که در گام اول ناگزیر از جستجو و رصد نمونه‌ها و مصادیق در سیر تاریخی بوده‌ایم.

ادوار تاریخی ادبیات دینی کودک و نوجوان ۱

برای بررسی تاریخ ادبیات دینی کودک و نوجوان در کشورمان باید از دوران پیش از چاپ شروع کنیم. زمانه‌ای که ایرانیان هنوز مواجهه جدّی با تمدن غرب و پیشرفت‌های آن نداشتند. تغییرنگرش‌های فکری و

۱. ر.ک: تاریخ موسسات تمدنی جدید در ایران، مرحوم دکتر حسین محبوبی اردکانی، ج ۱، ص ۲۰۹ - ۲۱۸، چاپ دانشگاه تهران؛ تاریخ چاپ سنگی اصفهان، مجید غلامی جلیسه؛ از چاپخانه تا کتابخانه، قاسم صافی.

به دنبال آن تحولات زندگی در اروپا از قرن پانزدهم میلادی شروع شد. گرچه ایرانیان در دوره ایلخانیان برای نخستین بار میزبان سفرها و تجارت اروپایی جدید شدند و در دوران صفویه، تهاجم نظامی و اشغال‌گری اروپاییان را تجربه کردند، اما آشنایی واقعی ایرانیان با تغییرات فکری و رشد صنعت و اقتصاد اروپاییان در دوران قاجار اتفاق افتاد. این آشنایی تقریباً به شکل هم‌زمان، دوپیامد بزرگ فرهنگی داشت: ورود صنعت چاپ و شکل‌گیری مدارس جدید. به تبع و تعاقب این دو اتفاق، ادبیات کودک و نوجوان ایران نیزوارد دومین مرحله حیات خود شد که تقریباً معادل نیمه حکومت قاجاریان است.^۱

سومین مرحله تاریخی ادبیات کودک و نوجوان را باید در دوره پهلوی پی‌گرفت. یکسان شدن کتب درسی، شکل‌گیری سازمان‌های دولتی برای سیاست‌گذاری وجهت دهی به امور فرهنگی کودکان و نوجوانان، چاپ رنگی، آغاز تعاملات بین‌المللی و... از پیامدهای آن دوران تاریخی است. در این دوره، کم و بیش شاهد حاکمیت سیاست‌های دین‌گریزانه در حوزه ادبیات کودک و نوجوان هستیم.

اما در چهارمین دوره، حاکمیت کشور به دست مبلغان و عالمان دینی می‌افتد و تحولات چشمگیری (خواه مثبت و خواه منفی و خواه کمی یا کیفی) در عرصه ادبیات دینی کودک و نوجوان روی می‌دهد.^۲

در این کتاب از ادبیات دینی کودک و نوجوان ایران در اولین دوره صحبت کرده‌ام. پایان چنین تاریخی را معادل اواسط دوره قاجار و

۱. سلطنت قاجار را می‌شود به سه دوره قبل از ناصرالدین شاه، دوره او و دوره پس از او تقسیم کرد. اولین مدارس ایرانی در دو سطح ابتدایی و متوسطه و همچنین فراگیری مطبوعات و عمومیت یافتن کتب کودکانه در دوره ناصری رخ داد.

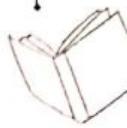
۲. در کتابی به نام «پا به پای نقد» که سال ۱۳۹۹ در نشر ثالث منتشر شد برخی از این تحولات را مرور کرده‌ام.

مثل‌سال‌های پادشاهی ناصرالدین شاه فرض کرده‌ام. گرچه می‌دانیم که اولین، رویارویی ایرانیان با تمدن جدید غربی به سال‌ها قبل باز می‌گردد. می‌دانیم چاپ کتاب به زبان غیرفارسی در ایران، از دوران صفویه آغاز شده و چاپ فارسی حتی پیش از صفویه در اروپا تجربه شده و در دوره زندیه در هند و اروپا عمومیت یافته است. اما هیچ کدام از این اتفاق‌های دوره قاجار برفضای عمومی ایران تاثیر چندانی نداشت و تا زمان سلطنت ناصرالدین شاه، مفهوم و تلقی عمومی از خواندنی‌های کودکان را تغییر نداده است. این تعبیر درباره کتاب‌های کودک چاپ شده در دوره محمد شاه قاجار هم صادق است. در دوره ناصرالدین شاه است که در مطبوعات و رساله‌ها حرف‌های جدیدی درباره کودکان و خواندنی‌های شان مطرح می‌شود و داستان‌های جدید (ونه داستان‌های قدیمی برآمده از ادبیات قدیمی و کلاسیک و ادبیات عامه) تالیف و ترجمه می‌شود.

در آغاز صنعت چاپ کتب فارسی در دوره فتحعلی شاه و محمد شاه، ابتدا قصه‌های عامیانه و متون مکتب خانه‌ای، چاپی شدند و سپس در دوره ناصری ترجمه‌های غربی و داستان‌های جدید و کودکانه ایرانی در کتاب و مطبوعات نمود یافتند. مدارس هم در گام اول محدود به مدارس مبلغان مسیحی و خارجی بود و سپس مدارس آزاد ایرانی، مدارس تحت نظارت دولت، مدارس دخترانه و مدارس دولتی یکی پس از دیگری در دوره قاجار ظهور کردند که موضوع دومین جلد از این کتاب خواهد بود.

با وجود این تقسیم‌بندی تاریخی، گاهی در همین جلد به ناگزیر از برخی کتاب‌هایی یاد شده که گرچه "چاپ" شده‌اند؛ اما این‌ها همان آثار دوران پیش از چاپ و برآمده از ادبیات عامه هستند که حالا به

جای نقل شفاهی یا کتابت دستی، چاپ سنگی شده‌اند و از نظر پدیدآورنده، محتوا و قالب آثار جدید یا مدرن محسوب نمی‌گردند.

درون‌مایه ادبیات دینی کودک و نوجوان

همان‌طور که گفته شد ادبیات دینی کودک و نوجوان یک قالب و زانر در ادبیات کودک و نوجوان نیست. به همین دلیل آثاری که در ذیل این عنوان قرار می‌گیرند از تنوع و فراوانی در قالب و موضوع برخوردارند.

موضوعات و درون‌مایه آثار دینی کودک و نوجوان می‌تواند ملهم از ریشه‌های ذیل باشد: اعتقادات و باورهای دینی همچون توحید و نبوت، متون مقدس (قرآن، نهج البلاغه، صحیفه سجادیه و...)، زندگی و سیره پیشوایان دینی، تاریخ اسلام و مسلمانان، فرهنگ و تمدن اسلامی، احکام و فروع دین، مناسک و آداب، سبک زندگی مسلمانان، ...

فصل و ضمایم کتاب

اولین فصل کتاب به پیش‌نیازهای بحث درباره ادبیات دینی کودک و نوجوان در دوران پیشامدرن پرداخته است. در دوران مورد بحث، ادبیات کودکان به شکل قصه‌ها و ترانه‌های عامیانه، افسانه‌ها، قصه‌گویی خیابانی، بازی‌ها و... نمود می‌یافتد. جلوه مهم دیگر ادبیات کودکان در دوران پیش از چاپ، خواندنی‌ها و متون درسی مکتب خانه‌ها بود. کودکی در دوران تمدن اسلامی، خاستگاه‌های ادبیات کودک، ادبیات دینی برای کودکان و مباحث نظری ادبیات کودک، بحث‌های مندرج در این فصل است. همچنین اشاراتی به ادبیات عامیانه دینی داشته‌ام.

در فصل دوم نمونه‌هایی از طرح آموزه‌های دینی در ادبیات فارسی طی قرون مختلف ارائه شده.

در سومین فصل به حماسه‌های دینی و کاربرد آن برای کودکان و نوجوانان پرداخته‌ام و طی آن به قصه‌گویی دینی و روضه‌خوانی و حمله‌خوانی هم اشاراتی داشته‌ام.

متون دینی در مکتب خانه‌ها عنوان چهارمین فصل است که در ابتداء اشاراتی به ماهیت مکتب خانه کرده‌ام و پس از مرور کتاب‌های درسی مکتب خانه‌ها، کتاب‌های دینی معرفی شده‌اند.

فصل پنجم به طور خاص و موردی به بررسی داستان عاق والدین به عنوان یکی از شاخص‌ترین آثار این دوره پرداخته است.

در بخش ضمیمه، یک مقاله قدیمی ام را که گمان می‌کرده‌ام با مباحث کتاب مرتبط باشد، نقل کرده‌ام.

در بخش نمایه، به نمایه نام چهره‌های ادبی و معاصر و همچنین نمایه کتاب‌ها و نشریات اکتفا شده. تجربه نشان داده نمایه نام شخصیت‌های تاریخی (مثلًا امیرالمؤمنین علی علیه السلام و یا معاویه) و همچنین نمایه‌هایی همچون شهرها، ابزار، کشورها، دانشگاه‌ها، اقوام، سلسله‌ها، فرق، کتابخانه‌ها، چاپخانه‌ها ... به کار علمی و عملی خوانندگان چنین کتاب‌هایی نمی‌آید و تنها به حجم‌تر شدن و گران‌تر شدن کتاب می‌انجامد.

منابع خود را هم در پایان هر فصل آورده‌ام و آنجا که برداشت و بهرهٔ غیر مستقیمی از کتابی برده‌ام از ارجاع به صفحه و سطر خودداری و به ذکر نام کتاب در متن یا در پایان فصل بسته شده کرده‌ام.

ادبیات دینی کودک و نوجوان مقوله‌ای
و ابسته به تاریخ است و صحبت درباره
آن بدون شناخت تاریخی ممکن نیست.
در این کتاب از ادبیات دینی کودک و
نوجوان از روزگاران کهن تا زمان
آغاز صنعت چاپ در ایران دوره قاجار
صحبت شده است. بررسی ادبیات دینی
کودک و نوجوان در ایران و سایر
تمدن‌های باستانی ایران، ایران در
دوران تمدن اسلامی، ادبیات عامه،
مکتبخانه‌ها و حماسه‌های دینی و ...
از جمله مباحث این کتاب است.

قیمت:
۴۸۰۰
تومان

